

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt: XXXIII

EKİM 1969

Sayı: 132

Çeviriler :

1859 YILINDAKİ “KULELİ VAKASI” NİN
KARAKTERİNE VE BUNUN TÜRKİYE
TARİHİNDEKİ YERİNE DAİR*

Yazan: Y. A. PEDROSYAN

Türkçeye çeviren: İ. KAYNAK

1859 Eylülünde Türk hükümeti, Sultan Abdülmecid'e karşı bir hareket hazırlandığını haber almıştı. İdarî makamlar, isyanı önlemeyi ve buna katılanları tutuklamayı süratle başardılar. Kuleli ve Çengelköy (İstanbul semtleri) kışlarında adli kovuşturma yürütüldü. Elebaşılar, sonradan sultan tarafından müebbed hapse çevrilen ölüm cezasına çarptırılırken ayaklanmaya katılan diğerleri de çeşitli sürgün cezalarına mahkûm edilmişlerdi.

Tarih literatüründe “Kuleli vakası” adını alan bu olaylar, son zamanlara kadar, gereği gibi incelenmiş değildir. O devir Türkiye tarihine tahsis edilmiş eserlerde (yazılarda) Avrupalı ve Türk tarihçiler 1859 ayaklanmasından bahsederken, bunun karakterine dair çeşitli fikirler ileriye sürmüşlerdir. Fakat onların bu fikir yürütmeleri gerçek vakaların tahliline dayandırılmamıştır. 1937 yılında U. İğdemir, Arşiv malzemesinin incelenmesine, yani ayaklanmaya katılanların mahkûmiyet dosyalarına dayanarak, “Kuleli vakası”nın karakterini açıklamaya çalışmıştır¹.

Sovyet tarih literatüründe ise 1859 ayaklanması V. İ. Şpil'kova'nın çeşitli kaynaklara dayanan makalesinde ilk defa tafsilâtlı olarak karakterize edilmiştir². Bu yazıda ayaklanmanın zuhuru sebepleri, başarısızlığı ve buna katılanlara dair çok sayıda ve çok kıymetli gerçeklere dayanan malzeme kullanılmış ve böylece, 1859 ayaklanması sosyal ve siyasî karakterini belirtme yolunda ilk deneme yapılmıştır. V. İ. Şpil'kova'nın makalesi, işte bu yüzden

* “Narodı Azii i Afriki” (Asya ve Afrika Milletleri) adlı dergiden alınmıştır (Dergi No. 6, Moskova 1961).

¹ Uluğ İğdemir, Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma, Ankara 1937.

² V. İ. Şpil'kova, Antimonarhiçeskiy zagovor 1859 goda v Turtsii (Türkiye'de 1859 yılı mutlakiyet aleyhtarı ayaklanması). PV, 1959, No. 1, s. 100 - 104.

bilhassa tarihçilerin büyük ilgisini çekmektedir. Böyle olmakla beraber, bu makalenin bazı yerlerinin düzeltilmesi de gerekiyor.

V. İ. Şpil'kova, 1859 ayaklanmasını, bütünüyle, saltanata karşı bir hareket olarak nitelemektedir. Fakat, kaynaklarda, isyancıların saltanatu kaldırma niyetinde olduklarına dair bilgi yoktur. V. İ. Şpil'kova'nın makalesinde de, genellikle, isyancıların -dolaylı da olsa- saltanata karşı hareket ettiklerini belirten tek bir olay bile gösterilmemiştir. V. İ. Şpil'kova makalesinde "bu hareketin... sultanın hükümlerlik haklarını sınırlandırılmasını hedef tuttuğu"³ sonucuna varmakla, Kuleli Vakası'nın, "sultana karşı doğrudan doğruya bir hareket olduğu" fikri ile çelişmekte olduğunu göstermektedir.

Yazarın, isyancıların *Osmanlı devletini meşrutî bir idareye kavuşturmak amacını güttüklerine dair görüşü de münakaşa edilebilmekten pek uzak değildir*. Bu görüş, defalarca, V. İ. Şpil'kova'nın makalesinde müracaat ettiği, E. Engelhard'ın, A. Vamberi'nin, Y. Akçura, A. B. Kuran ve T. Z. Tunaya'nın yazılarında belirtilmiştir. Bununla beraber, bu yazarlardan hiçbirinin, görüşlerini doğrulamak için, bununla ilgili herhangi bir vakaya dayanmadığını da gözönünde bulundurmamak gerekmektedir. E. Engelhard ile A. Vamberi de, N. Yorga⁴ ile A. Rasim⁵ gibi, kâfi derecede doğru olan herhangi bir kaynağa dayanmamaktadırlar. Y. Akçura, yazısında (herhangi bir kaynak göstermeden), "isyancılar arasında meşrutî değişikliklere taraftar olanların da bulunabileceğine" dair görüşünü belirtmektedir⁶. A. B. Kuran, 1859 Kuleli Vakası'nın "hürriyet yolunda ilk adım" olduğunu saymak gerektiğini kaydederken, aynı zamanda, "bu vakaya katılanların bazılarında meşrutî gayeler olabileceğini" de çok büyük bir ihtiyatla tahmin etmektedir⁷.

T. Tunaya, 1859 ayaklanmasına dair çeşitli görüşleri sıralarken, eserinin hiçbir yerinde⁸, V. İ. Şpil'kova'nın bahsettiği "saltanata karşı gizli bir teşkilâtın" söz etmemektedir⁹.

³ Aynı makale, s. 104.

⁴ N. Jorga. Geschichte des Osmanischen Reiches, Bd. V. Gotha, 1913, s. 517.

⁵ Ahmed Rasim, Osmanlı Tarihi (rusça aslında bu eserin ismi eski yazı ile yazılmıştır), İstanbul, 1331, s. 2102 - 2107.

⁶ Bk. U. İğdemir, göst. eser, s. 27.

⁷ Bk. A. B. Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve "Jön Türkler", İstanbul 1945, s. 7-8.

⁸ Bk. T. Z. Tunaya, Türkiye'de Siyasî Partiler, İstanbul 1952, s. 89 - 90.

⁹ V. İ. Şpil'kova, göst. makale, s. 100.

İsyancıların meşrutî projeleri bulunduğuna dair olan görüşler, diğer yazarlarca da belirtilmiştir. Meselâ, İslâm dinini kabul edip Türk ordusunda vazife gören ve şahsen 1859 hareketini yönetenlerden biri olan Hüseyin Dâim Paşa'yı tanıyan İngiliz F. Millingen, isyancıların amacının İmparatorluk halkının meşrutî haklarını elde etmek olduğunu yazmıştır¹⁰.

1859 hareketine katılanların Osmanlı devletini meşrutî idareye kavuşturmayı tasarladıklarına dair bilgilerin verildiği biricik kaynak, Rusya'nın Dışişleri Arşivi'ndeki belgelerdir. V. İ. Şpil'kova'nın makalesinde kaydettiği, "isyancıların Millet Meclisi kurmak niyetinde olduklarına" dair bilgiler bu belgelerde bulunmaktadır¹¹.

U. İğdemir'in kitabında, Türk arşiv malzemesinden ve 1859 hareketine dair dâva dosyalarından faydalanılmıştır. Yazar, bu malzeme ve konuya dair yazılara dayanarak, isyancıların meşrutî reformlarla ilgili plânlarının bulunduğu sonucuna varmamıştır. V. İ. Şpil'kova, Kuleli hareketini yönetenlerin amaçlarının "halkı ve orduyu hükûmete karşı ayaklandırmak, mevcut idarenin şeklini değiştirmek" olduğundan bahsederek olayları değerlendirirken, U. İğdemir'in verdiği belgelere de dayanmıştır. Fakat yazarın görüşünü dayandırmak istediği U. İğdemir'in eserindeki sayfada geçen ifadede, ancak genel olarak, "isyancıların halkı sultana karşı ayaklandırarak hükûmeti değiştirmek ve böylece mevcut kanun ve nizamı yıkmak niyetinde olduklarından" söz edilmektedir¹². Tutanakların bu yeri çeşitli şekilde tefsir edilebilir ve bu da isyancıların amacının meşrutiyeti ilân etmek olduğunu gösteren kesin bir delil değildir.

XIX. yüzyılın 60-70. yıllarındaki meşrutiyetçi hareketlerin tanınmış öncülerinden N. Kemal ile Ebuzziya Tevfik gibi Kuleli Vakası ile ilgili olayların çağdaşı bulunan kişilerin, en iyi bilgilere sahip

¹⁰ Bk. F. Millingen (Osman-Seify - Bey). La Turquie sous le regne l'Abdul-Aziz (1862 - 1867). Paris, 1868, p. 159.

¹¹ V. İ. Şpil'kova, göst. yazı, s. 102. V. İ. Şpil'kova, maalesef A. V. P. R. deki malzemeden hangisine dayandığını zikretmemektedir.

¹² Aynı yer.

¹³ "Bu cem'iyet-i fesâdiyye, Hüdânekerde, halkı ve askeri Saltanatı Seniyye aleyhine kaldırarak heye't-i devleti (aralıklı yazı Y. Petrosyan'ındır) tağyîr ile usûl ve kavânîni bozmak ve sefk-i dimâ' etmek misillû envâ-ı fezâhat ve şenâatı müştemil olan bir fesâdın esbâb ve tedâbîrine karâr vermiş...", U. İğdemir. Göst. eser, s. 44.

olarak, bu hareketin karakterine dair yaptıkları açıklamalar önemlidir. V. İ. Şpil'kova, N. Kemal'in "Hürriyet"¹⁴ gazetesinde açıklanan ve gûya isyancıların meşrutiyetin ilânını hedef tutmadıklarına dair olan görüşünün, 1859 isyanının bastırılmasından sonra hasıl olan baskı havasının yarattığı "ölçülü tutum" un bir sonucu olduğunu yazıyor¹⁵. Bu durumda, "Hürriyet" gazetesinin, 1869'da Londra'da "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" nin yayın organı olarak basılmakta olduğu dikkate alınmamış oluyor. Halbuki bu gazetede, Türkiye'nin meşrutî bir sultanlık idaresine kavuşturulması konusu defalarca ve açıkça ortaya atılmıştır. Tabiatıyla, bu gazetenin başyazarı olan N. Kemal'in, 1859 Kuleli Vakası'nı değerlendiren, "ölçülü bir tutum" da olması için hiçbir sebep yoktu.

Ebuzziya Tefvik de N. Kemal gibi, "Kuleli vakası" nın memleketteki nizamı değiştirecek bir vasfı olmadığı kanaatindedir¹⁶. Bütün bu söylenenlere ilâve olarak olaylara iyice vâkıf olan çağdaş yazar A. Midhat'ın 1850-1870 yılları arasındaki Türkiye tarihini konu olarak ele alan eserinde de, isyancıların meşrutiyetle ilgili bir projeleri bulunduğuna dair hiçbir bilgi verilmemektedir¹⁷.

Anlaşılan, isyancıların açık ve belirli bir siyasî programı yoktu. Ancak, A. V. P. R. den elde edilen malzemeye dayanarak V. İ. Şpil'kova'nın makalesinde kısmen naklettiği bazı bilgiler, bir kısım isyancının, meşrutî projeleri olduğunu tahmine imkân vermektedir. İsyana katılanların arasında çok sayıda *kurmay subayın* bulunması, dolaylı olarak, bunu doğrulamaktadır. Meşrutî idare fikri ise, kurmay subaylar arasında, daha Kırım Savaşı sırasında, savaşın cereyan ettiği sahalarda, Türk subaylarının uzun zaman müttefik Fransız ve İngiliz subayları ile münasebette buldukları sırada uyanmağa başlamıştır. 1870 yılı ortalarında Türkiye'de bulunan E. A. Ragozina, bu yabancı subaylarla münasebet sonucu, Türkler arasında "parlamentarizm cereyanları" nın ortaya çıktığını kaydetmektedir¹⁸. Fakat, meşrutî

¹⁴ Bk. "Hürriyet", No. 30, 18 Ocak 1869.

¹⁵ Bk. V. İ. Şpil'kova, aynı yazı, s. 100.

¹⁶ Bk. U. İğdemir, adı geçen eser, s. 33.

¹⁷ Bk. Ahmed Midhat Üss-i İnkılâb... (rusça aslında eski yazı ile yazılmıştır), C. I. İstanbul 1294, s. 70 - 74.

¹⁸ E. A. Ragozina. İz dnevnika russkoy v Turtsii pered voynoy 1877 - 1878 gg. (1877 - 1878 Savaşı'ndan önce Türkiye'deki bir Rus kadınının hâtırâtından) SPb., 1910, s. 134.

projelerin bâriz bir vasfı yoktur ve bu projelere bütün isyancıların bağlı olduğu da şüphelidir. Hattâ, yeni uyanmakta olan Türk burjuvazisinin menfaatlerini açıkça temsil eden ve nüvesini genç Türk münevverlerinin teşkil ettiği “Genç Osmanlılar” arasında bile bu fikirler birdenbire teşekkül etmemiştir.

Böylece, 1859 isyanı ile ilgili bütün bilinenleri bir arada ele alırsak, bu hareketin, karakteri bakımından, ne saltanata karşı ve ne de meşrutî bir idare taraftarı olduğuna hükmedilemez.

1859 “Kuleli Vakası” nı değerlendirirken ve bu hareketin Türk tarihindeki yerini tayin ederken, Osmanlı devletinin XIX. yüzyıl ortalarındaki siyasî ve iktisadî durumunun en önemli faktörlerini de hesaba katmak gerekir. Kırım Savaşı’ndan sonra zayıflayan ve yabancı sermaye tâbiyeti ağına gittikçe düşmekte olan Osmanlı devleti, artık, tamamen yarı müstemleke olma yolunu tutmuştur. Yabancı sermayenin memleket iktisadiyatındaki nüfuzu, bütün şekilleriyle ve bâriz olarak, bilhassa o devirde artmıştır¹⁹.

Bu durum karşısında ve memleketin süratle kötüleşen malî vaziyeti yanında, Sultan Abdülaziz (Abdülmeccid?)’in ve saray mensuplarının önüne geçilmeyen başıboşluğu ve ölçüye sığmayan israfları, tamamen, tahammül edilmez bir hâl almıştır. Sultana ve onun hükümetinin idaresine karşı olan memnuniyetsizlik, halkın bütün tabakalarına sızmaya başlamıştır. F. Millingen bu yıllarda, “ırk ve din farkı gözetilmeksizin, devletin kendilerini idareye muktedir olmadığını itiraf eden bütün Türkiye halkının, sabrı tükenmiş olup idarenin boyunduruğundan kurtulma çabasındadır... Şüphesiz ki, Anadolu’daki Müslümanlar bile ayaklanmaya hazırdır...” diyor²⁰. A. Midhat da 1859 isyanının zuhuruna, “Sultan Abdülmeccid’in ölçüsüz müsrifliği ile saray mensuplarının suiistimallerinin sebep olduğunu” söyler²¹.

Bunu, diğer çağdaş yazarlar da te’yid etmişlerdir. 1860 yılı haziranında İstanbul’daki Rus askerî ataşesi, Yüzbaşı Frankin, “memleket maliyesinin tam bir çıkmazda olduğunu, başlıca gelirlerin artık sarfedilmiş bulunduğunu, askerinin yedi, subayların ise on dört

¹⁹ Buna dair geniş bilgi için Bk. A. D. Novičev. Oçerki ekonomiki Turtsii do mirovoy voyny (I. Dünya Savaşı’ndan önceki Türk iktisadiyatı tarihçesi) M. - L., 1937.

²⁰ F. Millingen, göst. eser, s. 364.

²¹ Ahmed Midhat, göst. eser, s. 74 - 75.

aydan beri maaş almadıklarını” yazar. Bunu bildirirken Frankin, “başkentin, maaş alanların sayesinde geçinen Müslüman halkının üçte ikisinin ümitsizliğe düştüğünü, sultanı ve nazırlarını alenen lânetlemekte olduklarını” da kaydetmiştir²². Diğer bir müşahit ise, 1860 yılları başında, “İstanbul’da pahalılığın artmasından çıkan ve hükûmete karşı bir ayaklanma tehlikesine varan olaylar cereyan ettiğini” yazmıştır²³. Nihayet, hoşnutsuzluk orduya da sirayet etmiştir. Bilhassa gene Frankin, 1860 yılı ortalarında, hattâ İstanbul garnizonundan iki taburun “karışıklık vukuunda bunların önlenmesine yardım etmemeyi kararlaştırdıklarını” bildirmektedir²⁴. Bu deliller, 1860 yılının başında da, 1859 yılı ayaklanmasına sebep olan fiilî durumun mevcut olduğunu gösteriyor. Böylece bu, bazı tarihçilerin ve bilhassa A. Midhat ile U. İğdemir’in zannettiklerinin aksine, yalnız sultan Abdülmecid’in şahsına karşı yapılmış, alelâde bir saray ayaklanması değildir. Şüphesiz isyancılar, yalnız Abdülmecid’i indirip yeni bir sultanı tahta geçirmeyi değil, aynı zamanda memlekette mevcut durumu da değiştirmeyi tasarlamışlardır.

İsyancıların başı olan Şeyh Ahmed’in, Kuleli vakası dâvalarının zabıtlarından görüldüğü gibi, “Şeriat hükümlerine harfiyyen uyulacak bir cemiyet nizamının getirilmesini kendine gaye edinmiş olması” ilgi çekmektedir. O, bilhassa, 1839 ve 1856 yıllarındaki tanzimat hatları ile te’minat altına alınan hıristiyanlarla müslümanların eşit haklara sahip olmaları” hususunu “şeriat” a aykırı saymıştır. Açıkça görüldüğüne göre, bu programa, geniş halk kitlelerinin “gâvurların baskısından memnuniyetsizlikleri” bilhassa tesir etmiştir. Bu memnuniyetsizlik, aslında, halkın yabancı baskıya karşı bir fevrî, insiyakî protestosudur²⁶. Tatbikatta bu kin, mülkî idare ile geleneklerdeki dıştan avrupalılaşmaya karşı yönelmiştir.

²² Bk. Ts. G. V. İ. A., f. 450, d. 64, 1. 71.

²³ Bk. “Konstantinopol’skie pis’ma” (İstanbul mektupları). “Russkiy vestnik” (Rus gazetesi), c. 69, 1867, s. 41.

²⁴ Ts. G. V. İ. A., f. 450, d. 64, 1. 71.

²⁵ Bk. T. Z. Tunaya, göst. eser, s. 90.

²⁶ Fakat bu gibi olaylar bile, V. İ. Şpil’kova’nın ileri sürdüğü gibi, 1859 isyanının, “Türkiye’nin yarı müstemleke hâline gelmesini önlemek” (s. 104) amacını güden bir teşebbüs olduğunu kesin olarak doğrulamak için kifâyetsiz delillerdir. Üstelik, makale yazarı, genellikle, bu önemli tezi destekleyen hiçbir delil vermemektedir.

1859 ayaklanmasının alelâde bir saray hareketi olmadığına dair bir delilini de, bu harekete, çok sayıda kimsenin katıldığına dair bilgiler teşkil eder. V. İ. Şpil'kova'nın makalesinde verilen bilgilere²⁷, mahkûmiyet tutanaklarındaki, isyancıların, şeyhlerine birkaç bin müridi ile isyana katılacağını hesapladıklarına dair bilgiler de ilâve edilebilir²⁸.

"Kuleli Vakası", Türk tarihinde, memleketin durumunu iyileştirmek yolunda ve belirli gayeler etrafında isyancıları birleştiren, bir siyasî programı bulunan ilk siyasî harekettir. Bu yüzden, 1859 ayaklanması, Türkiye tarihinde önemli bir yer tutmaktadır ve bununla ilgili olarak bütün olayların esaslı bir şekilde incelenmesi tarihçilerin görevlerinden biridir.

²⁷ Bk. aynı yazı, s. 102 - 103.

²⁸ Bk. U. İğdemir, göst. eser, s. 30 - 31.